

Pire Teras

Tartu Ülikooli
eesti foneetika kaasprofessor

Hääldusmõtted 14

Ma kuulutan teile suurt rõõmu¹ – kirjapildist völdet otsimas

Siinsed hääldusmõtted on ajendatud ühelt poolt raamatuaastast ja teiselt poolt üliõpilastelt tulnud küsimusest, mis kõlas nii: „Kui eesti keelest ei oleks ühtegi helisalvestust ega kirjeldust, siis kas oleks võimalik puhtalt teksti põhjal järeldada, et eesti keeles on kolm völdet?“ See pani mind mõtlema, et kui jätame välja eesti keele nähtusi kirjeldavad tekstid, siis kas muude kirja pandud tekstide põhjal ikka jõuaksime järeldusele, et eesti keeles on kolm völdet² (I, II ja III).

Völdete teema üle mõlgutasin Oma Keeles viimati mõtteid mõni aasta tagasi, kui kirjutasin vältehääldusest ja völdete õigekirjas märkimisest, tuues esile, et kuigi „völde on eesti keeles üks oluline tähenduseristaja, on eesti keele õigekiri kujunenud nii, et enamasti selles teise ja kolmanda völde vahel vahet ei tehta“ (Teras 2022). *Enamasti* tähendab siin seda, et sulghäälikute õigekirja järgi võiksime saada siiski ka kirjutatud tekstist aimu, et tegemist on kolme völtega. Kui kirjutame lühikese täishääliku järel lühikest helitut sulghäälikut märkivad tähed *g, b, d*, siis see on esimene völde (*lugu, lõbu, lodi*), kui pikka helitut sulghäälikut märkivad tähed *k, p, t*, siis teine völde (*luku, lõpu, loti*), aga kui *kk, pp, tt*, siis kolmas völde (*lukku, lõppu, lotti*). Samas võib eesti keelt mitte kuulnud lugeja järeldada

¹ See fraas tuleb Piiblist nn jõuluevangeeliumist ehk Luuka evangeeliumi 2. peatüki 10. salmist. <https://piibel.net/lk-2.html>.

² Ülevaate sellest, milliseid viise on aegade jooksul pakutud kolmandas völdes sõnade märkimiseks, on teinud Külli Prillop (2020).

kolmel eri moel kirjutatud sulghäälikutest hoopis ka nii, et on kaheksugused sulghäälikud: *g, b, d* võiks märkida lühikesi helilisi ja *k, p, t* lühikesi helituid sulghäälikuid, nagu neid eri keeltes tavaliselt märgitakse, aga *kk, pp, tt* pikki helituid sulghäälikuid. Järelikult oleks pikkusi kaks. See pani mind küsima, kas oleks muid viise jõuda kirjutatud teksti põhjal järeldusele, et eesti keeles on kolm vältet.

Vana kirjaviisi eelsetest tekstidest välteid otsimas

Siinkohal meenus mulle kunagi ajalehest Sirp loetud Külli Prillopi artikkel „Eesti keele ülipikast kestusest ehk Kirjaoskuse lugu“ (2019). Seal toob autor näiteid 17. sajandil kirja pandud Georg Mülleri jutlustest ja Heinrich Stahli tekstidest. Tolle aja kirjaviisi ei olnud veel korrapärane³ ning tänu sellele võib leida erineval moel kirja pandut. Mõlema autori tekste analüüsides on Külli Prillop leidnud näiteid kolmanda vältet eristamise kohta. Mülleri keelekasutuse kohta kirjutab ta nii: „Olen leidnud, et tema hili-semates tekstides esineb toplettäishäälik või pikendav *h* III vältet sõnades kolm-neli korda sagedamini kui II vältet sõnades, nt *pastu* '(selle) paastu', aga *paastis* 'paastus', *tenidt* 'teenid', aga *tehnima* 'teenima'“.

Stahli tekstides tuleb aga välde välja tänu kahekordse tähega kaasrõhu⁴ asukoha näitamisele, nt sõnas *önnistusseks* 'önnistuseks' on kaasrõhk 3. silbil, sest *s* on märgitud 3. ja 4. silbi piiril toplett. II vältet sõnades ei saa pearõhulisele 1. silbile järgneda kaasrõhuline 2. silp, nii et *s* on 2. ja 3. silbi piiril ühekordne, nt *karjaset* 'karjased', *mattusex* 'matuseks'. III vältet sõnades saab aga tulla järjestikku kaks rõhulist silpi, nii et *s* on seal kirjutatud toplett, nt *kartussest* 'kartusest', *ristmisse* 'ristimise'. (Prillop 2019) Stahli kirjutatud eestikeelsete jutluste raamat ilmus 1641. aastal ning on esimene omalaadne. Raamatu esimese advendi jutlusest võib sellise kirjutamise kohta leida erinevaid näiteid. Lauses *Oppijat peawat needt pattuset Christusse jure sahtma* 'Jutlustajad peavad need patused Kristuse juurde saatma' on Stahl kirjutanud esile toodud sõnas *s-i* 2. ja 3. silbi piiril ühekordselt, nii et teine silp ei ole rõhuline ja sõna on teises vältet. Järgmistes

³ Vt selle kohta lähemalt Kingisepp (2001).

⁴ Kui sõnas on mitu rõhku, nimetatakse peamist rõhku kandvat silpi pearõhuliseks (näidetes paksus kirjas alla joonitud) ja muid rõhulisi silpe kaasrõhulisteks (näidetes alla joonitud), nt *kut-su-si-me*, *i-ni-me-se-le-gi*, *kum-ma-li-se-le* (vt selle kohta lähemalt Metslang jt 2023: 72–74).

esile toodud sõnades on ta aga kirjutanud s-i 2. ja 3. silbi piiril topelt, nii et 2. silp on kaasrõhuline ja sõnad järelikut kolmandas vältes: *keick ke temma sisse usckwat pattude andix **andmisse** peawat sahma* 'kõik, kes tema sisse usuvad, pattude andeks andmise peavad saama', *tachtmisse* 'tahtmise', *walgussest* 'valgusest', *Christusse kuhlmisses alla* 'Kristuse kuulmise alla'.

Niisiis saab tolleaegse kirjaviisi ja välde kohta teades jõuda analüüsi tulemusel järelausele, et eesti keeles kirjutajad on proovinud II ja III vältet eristada. Selleks peab aga teadma, et eesti keeles on kolm vältet. Kui aga vaadata seekordse hääldusmõtete loo pealkirjas olevat fraasi Stahli jutluste raamatus kirja panduna – „Wata minna kuhlutan teile suhre rõhmo“ (1641: 58) –, ei ole võimalik ilma teksti kuulmata aru saada, millistes sõnades on tegemist II ja millistes III vältega. Seda isegi siis, kui tead, et siin märgib täishääliku pikana hääldust sellele järgnev *h*.

Vanas kirjaviisis tekstidest välteid otsimas

Kui Mülleri ja Stahli ajal ei olnud kirjaviisi veel korrapärane, siis 17. sajandi lõpul hakati looma nn vana eesti kirjaviisi. Sealjuures oli oluline osa Bengt Gottfried Forseliusel ja Johann Hornungil. Vana kirjaviis on aga selline, et sellegi järgi ei saaks keele kõla kuulmata aru, kas tegemist on lühikese või pika kaashäälikuga, sest lühikese täishääliku järel kirjutati topelt nii lühike kui ka pikk kaashäälik⁵, nii et nt sõnad *mure* ja *murre* või *vilu* ja *villu* kirjutatuks mõlemad samal kujul: *murre*, *villu*. Samas aga *vilu* kirjutaksime praegusel ajal *viilu*, sest pikk täishäälik kirjutati lahtises silbis ehk silbipiirile jääva lühikese kaashääliku ees ühekordselt, aga silbilõpukonsonandi ees siiski topelt: *viil* (vt selle kohta ka Prillop jt 2023). Forseliuse koostatud on vanim säilinud tallinna- ja tartukeelne aabits (1694 ja 1698⁶). Mõlemad sisaldavad silbitatuna katekismuse teksti. Neid tekste vaadates on näha, et silbitamine ei kehti lühikeste kaashäälikute puhul, sest need kirjutati kahe tähega, aga tegelikult peaks esimene silp olema kaashäälikuta ning kaashäälik jääma ainult teise silbi algusse. Seda näeb hästi sellest meieisapalve fraasist: *mei-e ig-ga pä-wast lei-ba an-na mei-le tän-na pääw / mei-je päi-wä-lik-ko lei-bä an-na meil-le tääm-bä*. Vanas kirjaviisis on muidugi väga palju muid tekste, mille hulgas ka 1739.

⁵ Topelt kirjutatud kaashäälik märkiski, et eelnev täishäälik on lühike.

⁶ AEHIK... [Nn Forseliuse aabitsad Lundi ülikooli raamatukogu konvoluudis, 1694, 1698]. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/nlib-digar:208783>.

aastal ilmunud Piibel, kus hääldusmõtete loo pealkirjas olev fraas näeb välja selline: „ma kulutan teile suurt rõmo“⁷. Seegi fraas näitab, et vanas kirjaviisis tekstidest on keeruline hääldust kuulmata otsustada midagi kolme välte üle. Kui aga teada õigekirjareegleid, saab siit vähemalt aru seda, et sõnades *kulutan* ja *rõmo* on esimeses silbis pikk täishäälik.

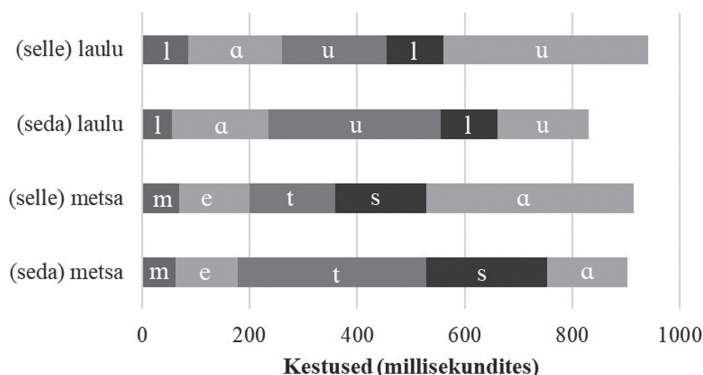
Uue kirjaviisi loomise aja tekstidest välteid otsimas

Kui 19. sajandi lõpus hakati looma uut kirjaviisi, saigi völdete märkimine kirjas üheks aruteluteemaks (vt selle kohta nt Prillop, Habicht 2022: 16; Prillop jt 2023). Sellest ajast on näiteks pärit üks aabits, mille tekstide kirjaviiši järgi võiks üsna hästi saada aimu, et eesti keeles on rohkem kui kaks pikkust. See on Nikolai von Nolcken (1873) koostatud aabits. Nolcken tähistab mitmesilbilistes sõnades kolmandat völdet mitmekordsete tähtedega. Kolmandas völdes sõna täishääliku kirjutab ta kolmekordsena, nt *wööörale maaale*, *Miia tõi piiima*, *söööma*, *saaatma*⁸, nagu ka konsonandi, nt *reiisis linnna*, *salllilma*. Nolcken eristab kolmandat völdet, märkides diftongis enamasti teise täishääliku topelt, nt *lauula lauulu*, *taiina*, *söudma*, ning konsonantühendites silbilöpkonsonandi topelt, nt *tähhtede*, *kattlas*, *sörrme*, *tallwe*, *pakksu*. Samas võib ta kirjutada häälikuühendites topelt ka esimese hääliku, nt *laaeka pääl* 'laeka peal', *taaewa* 'taeva', või siis kirjutab ta topelt sellise hääliku, mis pigem pikana ei hääldu, nt *wöiitu* 'vöitu', *paiistis* 'paistis', *tirrtsu* 'tirtsu, osastav', *wörrku* 'vörku'. Ta ei ole pikkusi märkides alati järjekindel, nt *waene naine* võiks olla *waene naine*, *rööwel* > *röööwel*, *weised* > *weiised*. Nagu näha, annab mõningale ebajärjekindlusele vaatamata selliselt kirja pandu siiski völdetest tunduvalt paremini aimu kui meie praegune kirjaviis. Tänu sellele, et Nolcken tegi kirjutades vahet kahel erineval pikal häälikul, saab hääldusmõtete loo pealkirjas toodud fraasiski näha kaht erinevat pikka vokaali: „Ma kuulutan teile suurt rööömu!“ (1873: 43) – sõnades *kuulutan* ja *rööömu* on teises sõnas pikk täishäälik pikem kui esimeses.

Nolcken kirja pandud näitelaused osutavad ka völdete olulisele ülesandele eristada tähendusi: „**Tallipois** läks **talli**, **villu** toooma. Poisi

⁷ Uues Testamendis lk 69. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/102185/>.

⁸ Olles aastaid tagasi Rootsis vahetusüliõpilasena, hääldasin minagi kaasüliõpilaste palvel neile kolmes völdes sõnade kolmikut *sada* – *saada* – '*saada*, mille peale nemad küsisid, kas me kirjutame kolmandas völdes kolm *a*-d.

Joonis. Häälikukestused sõnades (selle) *laulu* ja (seda) *laulu* ning (selle) *metsa* ja (seda) *metsa*

nimi on **Willu**. Nüüd sügisel ael on **wilu**, aga **tali** on külm“ (1873: 21). Siit on hästi näha, et samasuguse häälikulise koostisega sõnades muutub tähendus, kui muutub pikkus.

Oma alus häälduses on sellelgi, kuidas Nolcken kirjutas häälikuühenditega sõnu. Kui häälikuühenditega sõnades kestusi mõõta, võibki leida, et kolmandavärtelistes sõnades hääldatakse silbilõpuhäälik tavaliselt pikemana kui teisevärtelistes sõnades, nagu on näha eeltoodud jooniselt (hääldasin sõnad *laulu* ja *metsa* kahes eri vältes ning olen näidanud selliselt ühe korra hääldatud sõnades häälikukestused). Jooniselt on lisaks näha, et välde ei ole eesti keeles tegelikult seotud ainult üksikhäälikuga. Teise välte muutudes kolmandaks muutub peale diftongi teise vokaali kestuse ka teise silbi vokaali kestus: teisevärtelises sõnas on see pikem ja kolmandavärtelises sõnas lühem. Kahe silbi kestuste omavaheline suhe ongi osutunud eksperimentaalsete uurimuste järgi teise ja kolmanda välte oluliseks eristajaks: esimese silbi kestuse pikenedes teise silbi kestus lüheneb. Lisatunnusena võib kuulajale tulla appi häälekõrguse liikumine: teises vältes sõnades on hääel esimeses silbis kõrgel ja teises langeb, aga kolmandas vältes sõnades liigub hääel kõrgemalt madalamale juba esimeses silbis (vt veldete kohta lähemalt Metslang jt 2023: 76–79).

Kokkuvõte

Eri kirjaviisides kirjutatud tekstidest välte määramise keerukuste üle mõeldes jõudsin selleni, et ehk on praegusegi aja kirjaviisi järgi siiski sõnade vahel seoseid luues võimalik jõuda järeldusele, et eesti keeles on kolm völdet. Näiteks kui võtame sellised sõnavormid nagu *kirss: kirsid: kirsse* või *marssima: marsin: marssis*, siis võiksime saada aimu, et nende pika esisilbiga sõnade häälduses võiks olla mingi pikenemine vormides, kus kirjutame kaks *s*-i. Selline arutlus võiks sõna *kirss* eeskujul juhatada teiste ühesilbiliste sõnade juurde, nagu *rõõm: rõõmud: rõõme, päev: päevad: päevi, kass: kassid: kasse, ports: portsud: portse*, kus võime samuti oletada sõna *kirss* kahekordse *s*-iga kirjutatud vormidele vastavates vormides pikenemist (vrd *kirssidega* ja *päevadega*).

Niisiis võiks eesti keele tekste lugedes-analüüsisides ja seoseid luues jõuda küll ehk vähemalt osa sõnade puhul selleni, et on rohkem kui kaks pikkust. Kuna aga välde on midagi enamat kui ühe hääliku pikkus, aitaks nende tekstide kuulamine teise ja kolmanda välte erinevustest arusaamisele vägagi palju kaasa.

Viidatud kirjandus

- Kingisepp, Valve-Liivi 2001. Eesti keele esimestest kirjapanekutest ja kirjaviisidest. – Oma Keel 1, 5–13.
- Metslang, Helle, Mati Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann 2023. Eesti grammatika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nolcken, Nikolai von 1873. Aabitsaraamat: Lu'uõppimise teine jägu. Kuressaare. <https://www.digar.ee/id/nlib-digar:100468>
- Prillop, Külli 2019. Eesti keele ülipikast kestusest ehk Kirjaoskuse lugu. – Sirp 13.10. <https://www.sirp.ee/eesti-keele-ulipikast-kestusest-ehk-kirjaoskuse-lugu/>.
- Prillop, Külli 2020. Kümme ettepanekut III välte märkimiseks eesti kirjakeeles. – Horisont 6, 62–64.
- Prillop, Külli, Külli Habicht 2022. Keel kütab kirgi 2. Kirjakeele käärimise ja muutmise aeg. – Oma Keel 2, 14–19.
- Prillop, Külli, Külli Habicht, Eva Saar 2023. Keel kütab kirgi 3. Koli-ramatust kooli-raamatuks. – Oma Keel 1, 13–18.

Stahl, Heinrich 1641. Leyen Spiegel, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfaltiger Christ Die Fest- un[d] Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben jhm zu nutze machen kan. Revall. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102274>.

Teras, Pire 2022. Hääldusmõtted 8. *Kalla kalla vaasi vett* ehk kui häälduslähedane on eesti keele õigekiri. – Oma Keel 2, 20–22.

OK